

של חלקים גדולים של האוכלוסייה העובדת, וכפרט של העניים. הכוחות השולטים פועלים למנוע כל שינוי באופיו של המשטר כשוק כלכלי בלתי מרוסן, ומבקשים לשנות את אופיין ואת התנהגותן של קבוצות האוכלוסייה הנפגעות על-ידי המשטר, במקום להייתחם ליסבות ההכרחיות והכלכליות הרחבות יותר העומדות מאחורי דרכי ההתנהגות הללו.

בראש החץ של המאמץ הזה במדינת ישראל עומדת צמרת פקידים ואוצר. בשולש-ארבע שנים האחרונות פועלת קבוצה קטנה של פקידים ממונים, בעיקר באוצר המדינה אבל גם במשרד ראש הממשלה, לצמצם בשיטתיות את מערכת שירותי הרווחה ואת מנגנוני ההגנה החברתית שנבנו במדינה. הם מנסים לרוקן מתוכנם כל חוק, תקנה או הסכם הנוגעים למערכת הרווחה והבטיחות הסוציאלית. הם הצליחו למנוע את פעולת האכיפה של ההסדרים שהתכשו בתחומים אלה כמשך השנים. רצונם הגלוי הוא להשליט על החברה הישראלית את האידיאולוגיה של הכוחות הפרטיים של השוק, ולהרחיק ממנה את הגורמים המגוינים על הקולקטיב. כמאמר זה אנסה לבחון את היסודות האידיאולוגיים של הקצנה ימנית זו, לתאר את הביטויים המעשיים שלה, לנתח את משמעותם, ולנסות להעריך את ההשלכות של ההקצנה הזאת על דמותה של המדינה היהודית ועל תנאי החיים של מרבית אזרחיה-החשובים.

*

האידיאולוגיה הדנומיננטית העומדת מאחורי ההקצנה הרדיקלית שתוארה כאן היא בעיקרה ניאו-ליברלית. היא קרובה לשמרנות המסורתית והחדשה אף כי יש הבדלים קלים ביניהן, והיא באה גם לכיטוייה כמה שמוכר כהאצריזם או ריינג'נס (Giddens, 11-15). קורי הפעולה העיקריים של הניאו-ליברליזם הם ממשלה קטנה, שליטה של כוחות השוק, אינדיבידואליזם כלכלי, צמצום ההוצאה הציבורית וכפרט שירותי הרווחה, דה-רגולציה, הפרטה וצמצום המרחב הציבורי.

שליטה של כוחות השוק. הביטוי המעשי של שליטה זו הוא מאמץ מכוון להביא לחופש פעולה מלא של כוחות השוק, של היוזמה הכלכלית הפרטית, ולשחרר אותם כמעט מכל המגבלות שהוטלו על פעולת אלה על ידי ממשלת. באופן מעשי מדובר כאן בחורדת מרבית המחטמים בסחר

אברהם דורון תאצ"ר, הגרסה הישראלית על הרדיקליזציה של הזמן הכלכלי

החברה הישראלית עוברת הקצנה רדיקלית-ימנית בהחומי חיים רבים, וכיניהם בתחום החברתי-כלכלי. זהו ההלך היסטורי המתמשך לאורך זמן. מקובל היה להשוב עד כה שהרדיקליזציה הימנית העוברת על החברה הישראלית ההחוללה בעיקר בתחום הפוליטי, בבעיות חוקן וכיסהון וכשאלות הנוגעות לסכסוך הישראלי-פלשתינאי. מתברר יותר ויותר, שהתנהגות מוטעית. הרדיקליזציה הימנית משתלטה כמעט על כל התחומי החיים. היא משתקפת בשית הפוליטי, בפעילות מוסדות שירות המדינה, באגפים הרבים של העולם האקדמי, ובאמצעי התקשורת.

ההקצנה משתקפת בראש ובראשונה בשולם הסמלים, המיתוסים, הערכים וההימיוויים. השליטה עליהם עברה כמעט באופן בלעדי לאלה. המאמינים בכוחו הבלתי מעורער של השוק החופשי. אלה הם בעלי ההון והגורמים האוטוקטוריאליים החוברים להם ולהשקפת עולמם. לצד זה מתעשרת החברה הישראלית באופן מואץ מערכי עבר שבהם התגלמה אחדה לפעיות האוכלוסייה העובדת. היא מתעשרת בין התסדורים החברתיים שנוצרו והתקבלו בכאה וחמישים השנים האחרונות, ושכבאו להגן על העובדים מפני פעולתה של המשטר הקפיטליסטי ושל כוחות השוק הבלתי מרוסנים, ולשפר את תנאי חייה. הכוחות הנגדיים הפועלים או המנסים לפעול נגד מנגמות אלה, אם אלה של תנועת העבודה, של ארגוני העובדים או של ארגונים חברתיים אחרים, נחלשו מאוד, והם משותקקים למעשה מול הכוחות החוקפים (ראו למשל: דורון, 1999).

המתקפה על הסדרי התנהגות החברתית, הפועלים תחת המטרירה של מדינת הרווחה, מהנהגה באינטנסטיביות גבוהה, בקרבות קטינים של יום יום, על כל פיסת חוק, תקנה או הוראה, וכתוך כל המערכות הפוליטיות, החקיקתיות והביורוקרטיות של המדינה. כמוקד המתקפה מונחת השאיפה לשוב לתנהגות המוסריות ששלטו במאה ה-19, בדבר התנהגות המוסרית

להבטיח יעילות רבה בתחומי פעילות אלה. למעשה עומדת מאחורי ההפרטה העדפה אירואולוגית. מדיניות ההפרטה נוגעת גם לשירותי הרווחה והביטחון הסוציאלי. המפריטים מבקשים להעביר חלקים של המימון, הפיקוח, ההפקה וההגשה של שירותים אלה לידיים פרטיות ולגופים הפועלים בשוק לשם עשיית רווח. עיקר המאמץ כאן להפריט את הסיכונים לאובדן הכנסה ולמצוקה כלכלית עתידית, דהיינו, להוריד את אחריות הכלל למצוקת הכלל וכעיקר לזו של השכבות החלשות שלו.

צמצום המרחב הציבורי. המרחב הציבורי הוא אותו מרחב של פעילות קולקטיבית שהמדינה קיבלה על עצמה מול העולם הפרטי של המשפחה, ומול הפעילות של השוק. במשך מאה השנים האחרונות הרחיבה המדינה את פעולות הכלל למה שתחשב פעם כמרחב של הפרט בלבד, וקיבלה על עצמה את האחריות לדאוג לרווחת הפרט והמשפחה כחלק של הרווחה של הציבורי הכולל. המדינה גם העמידה עצמה כגורם המגן על הרווחה של הפרט והמשפחה, ושל האינטרס הציבורי הכללי, מול הפעילות הבלתי מרוסנת של כוחות השוק. הקו המפריד הזה בין המרחבים, הפרטי והציבורי, הוא קריטי ככל הנוגע למדיניות החברתית, משום שהוא מגדיר מה מצוי בעולם הפרטי של המשפחה, מה באחריותו של הכלל, ומה קיבלה המדינה על עצמה לספק מול הפעילות של כוחות השוק.

הגישה הניאו-ליברלית מבקשת לצמצם או אף לבטל כלל את המרחב הציבורי, ואת התפיסה של האינטרס הציבורי המארגן אותו. העיקרון המארגן של הניאו-ליברליזם כא לביטוי מובהק באמירתה הידועה של הג'י. תאצ"ר: "אין דבר כזה כמו חברה, קיימים רק יחידים: אנשים, נשים ומשפחותיהם". לפי תפיסה זאת, במידה וקיים אינטרס ציבורי, הריהו לוכש צורה של אינטרס של ציבור צרכנים בלבד. התביעה הנמרצת של מתנגדי מדינת הרווחה היא איפוא לצמצם את המרחב הציבורי ולהשיב נתחים ממנו לידי האינטרס הפרטי (Clarke, 2004).

המדיניות של ג'י. תאצ"ר ושל הנשיא רייגן שיקפה את הגישה הניאו-ליברלית. שניהם גם הושפעו מן הגישות של כלכלנים בעלי השקפת עולם שמרנית דוגמת מילטון פרדמן, המייצג והמוכיל של אסכולה כלכלית שמקורה בשיקגו. הם פעלו בעקבות מוסחי הגישה המוניטריסטית, כמו של הכלכלן השמרני פרידריך האייק האוסטר. הנשיא רייגן הטיף באופן קבוע

בינלאומי, פתיחת המשק הלאומי לתנועה חופשית של הון, וכיסול הגבלות שונות על פעולות סחר שונות, פנימיות או חיצוניות. כל אלה יישו ללא שימת לב מספקת לפגיעה שהמהלך גורם לחלקים של המשק הלאומי ולקבוצות אוכלוסייה שונות. למגמות אלה יש לצרף את המדיניות המכוונת להגמיש את שוק העבודה, שפירושה הפחתת שכר העבודה של חלקים גדולים של האוכלוסייה העובדת, שחיקת כוחם של ארגוני העובדים או מניעת התארגנות של עובדים באגודים מקצועיים, וצמצום של הזכויות הסוציאליות הנלוות לעבודה שהעובדים הצליחו לרכוש לעצמם במאבקים של שנים רבות.

צמצום ההוצאה הציבורית. הכוונה כאן למדיניות המכוונת להקטין את תפקיד הממשלה במשק הלאומי, על מנת להשיג את היעד של מה שמכונה "ממשלה קטנה". לשם השגת יעד זה מפתחים מיסים ומצמצמים את ההוצאה הציבורית. צמצום ההוצאה הציבורית מכונן במיוחד להקטנה של ההוצאה לרווחה ולביטחון סוציאלי, לחינוך, לבריאות ועוד. המדיניות הזו מתמקדת בעיקר בגמלאות כספיות, המשמשות רשת מגן לקבוצות אוכלוסייה חלשות כמו המוכטלים והעניים.

דה-רגולציה. הכוונה כאן היא להפחתה או לכיסול של ההוראות החוקיות, הכללים והתקנות שנועדו לקבוע סייגים לפעולה חופשית של עסקים ותעשייה, ולמנוע בדרך זו פגיעה באינטרס הציבורי הכללי. חלק ניכר של הדה-רגולציה מכונן לצמצום ההוראות הנוגעות לשמירה של זכויות העובדים, הגנה על תנאי העבודה, הבטיחות בעבודה וכדומה, וכן להסרת ההוראות המכוונות להגן על הסביבה, והדאגה לבריאות הציבור הנובעת מכך.

הפרטה. פירושה הפשוט של הפרטה הוא העברת פעולות הממשלה בתחומים שונים לידי גורמים עסקיים פרטיים, הפועלים בשוק לשם עשיית רווח. באופן מעשי הכוונה היא לצורות שונות של מכירה של מפעלים שהוקמו או הופעלו על ידי הממשלה על מנת לשרת את צורכי הכלל, דוגמת מפעלי חשמל, מים, תחבורה, כבישים, תעשיות ביטחוניות, בתי חולים וכדומה למשקיעים פרטיים. תומכי ההפרטה טוענים שאין זה מתפקדה או כיכולתה של הממשלה לנהל מפעלים עסקיים, וכי יש

ההכנסה הממוצעת הפנויה של משפחה בעשירון הנמוך בארה"כ באותן שנים נפלה בשיעור של כ-10%, בשעה שההכנסה של משפחה ממוצעת בעשירון העליון גדלה בשיעור של קרוב ל-25%. אחד הפרשנים קרא למדיניותו של רייגן ולתוצאותיה התברתיות 'המהפכה הפלטוקרטית' (Philips, 1990).

קברניטי המדיניות הכלכלית הזו טענו שגידול ברווחים וגידול ההכנסות של הקבוצות העשירות יובילו לגידול בהשקעות, ולכן גם לצמיחה כלכלית ולהרחבת התעסוקה. גידול בעושר הלאומי יחלחל גם למטה וישפר את מצבה של האוכלוסייה החלשה יותר. בפועל הביאה המדיניות לגידול עצום של ההכנסות בקרב קבוצות קטנות של אנשי פיננסים ובעלי עסקים. ספק אם הדו"ח שנוצבר בידם הביא לגידול בהשקעות. הוא בודאי הביא לעסקות מנופולטיביות רבות בבורסות העולם, וגם ללא מעט משכרים פיננסיים ולפעמים לפגיעות כלכליות קשות בחברות שלמות ובקבוצות עובדים גדולות.

*

מאז שנות ה-90, ויותר שאת מתחילתן של שנות ה-2000, מאמצת החברה הישראלית את האידיאולוגיה הניאו-ליברלית בצורתה הדידקלית. ההקצנה הזו בולטת במישור הפוליטי, ושולטת הלכה למעשה בקרב מפלגות הציר המרכזיות במערכת המפלגתית בארץ. היא מצאה את מקומה בחלקן הגדול של מנגנון שירות המדינה, ומקיפה את ראשי המנהל הציבורי, לא רק באוצר אלא גם במרכיב משרדי הממשלה ובמוסדות ציבור אחרים. היא שולטת בחלקן הגדול של מחלקות הכלכלה בממסד האקדמי, המספקות את התשתית התיאורטית לצעדי המדיניות הניאו-ליברלית. הדבר משתקף באופן בולט ואף קיצוני בעיתונות היומית כמו גם ברדיו ובטלוויזיה.

ההקצנה בזירה הפוליטית. קברניטי המדינה בישראל קיבלו כשנים האחרונות כמלאים את עיקרי הגישה הניאו-ליברלית, והם פועלים במרץ להשליט את הגישות אלה. תחת המטותה של רפורמות הם פועלים, באמצעות המערך השלטוני העומד לרשותם, כדי להפוך את מדינת ישראל לחברה שוק כלכלי, שבו המדינה משרתת את האינטרסים של כוחות השוק. הולכת ומוגשמת לנגד עינינו אוטופיה של שוק חופשי עם סממנים

ל"ממשלה קטנה". הסיסמאות האהובות עליו היו שיש צורך "להוריד את הממשלה מכתפי האזרחים", או "הביעה היא הממשלה עצמה". המדיניות של ג'י. טאצ'ר היתה מכוננת "להסיג אחורנית את המדינה". היא פעלה נגד גודל ההוצאה הציבורית ובשנות ה-80 וה-90 עסקה בקיצוצים נמשכים ובהגבלות אחרות על ההוצאה הציבורית. לשם כך ערדה את הסקטור הפרטי בתחומים כמו שירות, בריאות, ביטוח פנסיוני וכדומה. היא צימצמה סובסידיות שונות, הפחיתה את המיסים מבעלי ההכנסות הגבוהות, ניסתה למקד את שירותי הרווחה וגמלאות הביטחון הסוציאלי לקבוצות אוכלוסייה נזקקות בלבד. כן הרחיבה את השימוש במבחיני אמצעים והכנסות, החמירה את תנאי הזכאות לקבלת דמי אבטלה וגמלאות ביטחון סוציאלי אחרות ועוד (Hills, 1998).

אחת התוצאות הבולטות של מדיניות תאצ'ר ורייגן היתה גידול מהיר ודרמטי של אי השוויון בהתחלקות ההכנסות. הוא נוצר בעקבות הרחבה מהירה של פערי השכר בתוך אוכלוסיית העובדים, הגידול בשיעורי האבטלה, והשחיקה בגמלאות מערכת הביטחון הסוציאלי. בתקופה שלאחר מלחמת עולם השנייה הביאה הצמיחה הכלכלית לשיפור במצב כלל האוכלוסייה. לעומת זאת, הצמיחה והגידול בהכנסות בתקופת שלטונה של ממשלת תאצ'ר ככריטינה לא שיפר כלל את מצבן של קבוצות האוכלוסייה ברמות הכנסה הנמוכות. במשך תקופת שלטונה, משנת 1979 ועד 1995, כמעט ולא גדלו באופן ריאלי ההכנסות של שני העשירונים הנמוכים, בה בעת שכלל ההכנסות במשך גדול בארבעים אחוז (Hills, 1998, p. 15).

מדיניות דומה ננקטה על ידי הנשיא רייגן בארה"כ. היא כללה קיצוצים נרחבים בהוצאות הממשלה לנושאי רווחה שונים, כמו סובסידיות לדיור, תשלומי רווחה, בולי מזון, שירותי רפואה לאוכלוסייה עניות, ארוחות ליליים בבתי ספר, וכדומה. מדיניות רייגניו זי, שכונתה גם Reagansomics, כללה במקביל הפחתה ניכרת במיסים של בעלי הכנסות גבוהות. המדיניות התבססה על גידול בתקבולי המיסים בעקבות הצמיחה שהפחתה זו תאוצן על ידי גידול בתקבולי המיסים בעקבות הצמיחה העפויה. בפועל היא גרמה לגירעון ענק בתקציבי הממשלה הפדרלית, הגדילה את נטל המס על קבוצות אוכלוסייה בעלות הכנסות נמוכות, וגרמה נזק כבד שסימניה נמשכו לאורך שנים (Keegan, 2004). כמו כן,

שונות עמדות קיצוניות יותר. הוא חבט לכטל לגמרי את תשולמי הקצבאות של הביטוח הלאומי, דבר שאפילו גבי תאצ'ר לא העלתה על דעתה (בסוק, 2003). נתניהו ושותפיו נתנו ביטוי לעמדות אלה כאשר מדיניותם פגעה קשה בקבוצות אוכלוסייה חלשות ועניות, ואיפשרה ומאפשרת לקבוצה קטנה של עשירים להחיש. הסתבר גם שמדיניותם לא רק פגעה ברוב הגדול של הציבור, אלא גם במעמד הבינוני שהלך והתרושש (סבירסקי וקונור-אטיאס, 2004).

המדיניות של ממשלת שרון בתחום החברה והכלכלה בינעווח של נתניהו, תוארה על ידי פרשנים כמדיניות הפחות חברתית מכל ממשלת ישראל. יש וקראו למדיניות של נתניהו "יותר תאצ'ר מתאצ'ר" (קטן, 2004). הפרשן נחום ברנע כתב על התוכנית הכלכלית שהשקפת העולם שהולידה אותה איננה רק שנויה במחלוקת אלא שאין בה חמלה, האמצעים שלה אכזריים, הקצב שלה ברוטלי, והיא על גבול החוקיות (ברנע, 2003). אנשי מדינה באירופה מתקשים להסכים ביניהם על דברים רבים, אולם כן כולם יש הסכמה שלא להזדהות עם המדיניות של הגב' תאצ'ר. רוב הציבור בבריטניה, כולל אפילו הימין השמרני, התנער זה מזמן, לפחות באופן גלוי, מן התאצ'ריזם. בישראל, לעומת זאת, היא זוכה לתמיכה נרחבת לא רק על ידי נתניהו, אלא בקרב רובו של הממסד הפוליטי הישראלי (דה-שליט, 2003). נתניהו אף עלה לרגל ללונדון על מנת לפגוש את הגברת הזקנה היושבת במדבר הפוליטי, ולהחליף אחה מחמאות כאשר למדיניות שהיא נוקט (בסוק, 2004).

אביגדור ליכמן, ככהנו כשר מטעם האיחוד הלאומי, הודה שהאידיאולוגיה התאצ'ריסטית היא נר לרגליו ולרגלי יתר השרים בממשלה. גם פורת, שר הפנים לשעבר מטעם "שינוי", מחזיק בהשקפות דומות. מנהיג "שינוי", טומי לפיד, טען בגלוי שאח "המעוף התאצ'ריסטי" יכול היה נתיחה להוביל רק בזכות תמיכתה של מפלגתו (לפיד, 2004). גם פרופ' אוריאל רייכמן, ממנהיגי "שינוי", לא היה שר האוצר מצליח נתניהו ואינו שוכח לציין כי בלי "שינוי" לא היה שר האוצר מצליח להעביר את תוכניתו (אלדר, 2004). יוסי ביילין, המנהיג הנבחר של המפלגה האמורה לייצג את השמאל הישראלי, מייצג כנראה גם הוא, לפי אחד הפרשנים, את הגרסה הישראלית של תאצ'ריזם בצורתו הקיצונית ביותר. "ככתבני, בנאומיו אך גם כפסליתו בתפקידים כלכליים כממשלות

טוטאליטאריים (ראו למשל: Gray 1998; Scott, 1998; דורון, 1998). הנציג הבלטי של המהפך הזה הוא שר האוצר בממשלת שרון, בנימין נתניהו, אך קדמו לו בכך סילבן שלום, וכמידה פחותה במקצת גם ביגה שוחט. לפי תפיסתו של נתניהו כוחות השוק הם בעלי מעמד מעין אלהי. הכלכלה לדעתו היא מעין "תופעת טבע המופעלת בידי כוח עליון: 'כוחות השווקים'. שווקים אלה מתנהלים בעצמם כאילו היו קרני שמש, ממטרי גשם או זרמי נהרות. מה שיכול האדם לעשות הוא לגלות את חוקי התנהלותם ולגצל אותם לטובתו. כל ניסיון להתערב בהם הוא מרשם בטוח לאסון" (ריינר, 2003). כל מה שעל הממשלה לעשות לפי נתניהו הוא להגביל את הוצאותיה, להוריד את נטל המס ולצמצם את רשת הביטחון שלהם.

הטוויאלי, כדי לאפשר לכוחות השוק לעשות את שלהם. נתניהו מגדיר את עצמו תאצ'ריסט. הוא העניק למדיניותו ולתוכניתו בסיס אידיאולוגי מהפכני. הוא לא התכייש לומר בגלוי "אני מכין את התוכנית הזאת כבר עשרות שנים במחתי. היא לא נובעת מאיזו החלטה ברורה שאני רוצה לעשות מהפכה שכיוונה מוגדר: להקטין את הממשלה ולהגדיל את הייצור. ... הממשלה אצלו מתנפחת, והמגזר היצרני הנושא על גבו את תשולמי ההעברה הטוויאליים, נחלש מיום ליום" (פלוצק, 2003). לדעתו, לישראל יש משק ריכוזי, מונופוליסטי, עם מסים עצומים וקצבאות אדירות, והכול מאורגן במין הטפה צדקנית בלתי פוסקת של 'צדק חברתי' (שטרסלר, הארץ, 2003). העובדה שקצבאות הביטוח הלאומי בארץ הן צנועות ביותר, ושישראל נמצאת במקום נמוך מאוד בעולם במידת הנדיבות של הקצבאות שהיא משלמת לא הפריעה לנתניהו להפריח את עמדותיו. הוא הסביר את דעותיו התאצ'ריסטיות באומרו כי "הם אומרים שאני נושה זאת כדי להיות ראש ממשלה... הם לא מבינים כי רציתי להיות ראש ממשלה כדי לעשות זאת" (ברנע, 2003).

נגד הטיעון שרק מעטים ייהנו מן המדיניות שלו, ושהרוב יצטרך לשלם את המחיר, הבהיר נתניהו כי "ישום העקרונות של הכלכלה החופשית ... מטיב עם כולם וכמיוחד עם החלשים. אני מתנגד ... לשוויוניות מרומה של אנשים החיים בדלות, כדינאון ובלא כלום", והוסיף ש"פערים אינם קנה מידה היחיד, ואפילו לא העיקרי, לבחינת ההצלחה הכלכלית החברתית של המדינה" (פלוצק, 2003). השר מאיר שטרית חזר והביע בהזדמנויות של

בתפקיד מנהל משרד ראש הממשלה, אביגדור יצחקי, גילה ש"אני המלצתי לראש הממשלה, אריאל שרון, למנות את בנימין נתניהו לשר האוצר. חשבתי שהבנתו הכלכלית, היכולת המקצועית שלו, הנחישות, האידיאולוגיה, מה שהוא קורא תאצ"רים, ... יכולים לחרום תרומה מכרעת לכלכלה הישראלית" (כסוקן, 2004). יצחקי גם התגאה בכך ש"קיצצנו את חשלומוי העבודה", וטען ש"חלק מהסיבה לאחוז האבטלה הגבוה הוא כי לא משתלם לאנשים לעבוד. במדינת ישראל נותנים נכולם תשלומי העברה. המוכטבילים מקבלים דמי אבטלה גבוהים יותר מהמשכורת שמציעים להם. לדעתי ... צריך לתת רק למי שצריך באמת את הכסף. למה כל אחד צריך לקבל מתנה מהמדינה?" אם הדבר היה תלוי ביצחקי, הוא היה מקצץ בתשלומי ההעברה אפילו למוכטבילים הכרוניים ביותר. אלה שכבר החייאשו מעבודה היו מפסיקים לקבל את הקצבאות שמשלמת מדינת ישראל. הוא הוסיף, "אפילו בימי יודע שהייתי מקצץ בקצבאות הללו, אם יכולתי" (פלחר ווייץ, 2003).

זאת כמוכן איננה רק דעתו של יצחקי. מוכ"ל משרד האוצר לשעבר, אוהד מואני, אמר כי "הייתי מפקחת דרטטית, אולי אפילו מכטל לחלוטין. את רוב קצבאות של הביטוח הלאומי הניתנות לאוכלוסיות אנשים בגיל העבודה שמשוגלים לעבוד" (כסוקן, 2001). כדי להצדיק את עמדתו, טען ש"הקצבאות הטוציאיות הנדוכות ששולמו בעבר רק קיבעו את העניים כמצב העוני. הן היו קלות מדי להשגה, תימצו אנשים שלא לעבוד וגרמו לגידול מתמשך בשיעור העניים" (פלוצקר, 2004). עמדות תאצ"רסטיות בוטות הביע אורי יוגב, מי שהיה הממונה על אגף התקציבים באוצר. כאשר נשאל מה היה ההישג הגדול שלו בתפקידו הוא לא היסס לומר ש"הצלתו לנוצל את תקופת המיתון כדי לשנות את כללי המשחק ... ולקדם את המהפכה הדרטטית מכולן – שבירת העבודה המאורגנת בישראל". לדעתו זוהי מהפכה היסטורית שמדינת ישראל המשיך לקטוף את פירותיה לאורך שנים. הוא גם הוסיף ש"אין עוד צורך בעבודה מאורגנת בישראל, מאחר שאת תפקידה ההיסטורי של העבודה המאורגנת, השמירה על זכויות העובדים, לקחה על עצמה המדינה. ... מי שדואג לאלה הוא החוק והביטחון הטוציאלי, שאת שניהם מספקת היום המדינה" (ארלחורוב, 2004). דברים אלה נאמרו על ידי יוגב כשיעה שניצח בתקופת כהונתו לא רק על שבירת העבודה המאורגנת, לפי דבריו, אלא גם על קיצוץ וצמצום

קודמות, הוליד בייולץ קן כלכלי שאנשי הימין הניאו-קונסרבטיביים האמריקניים היו מסכימים עמו בכל לב" (אבינרי, 2003).

מפלגת העבודה אינה מהווה אופוזיציה ממשית בתחום הכלכלי והחברתי ומסחפת ברטוריקה רפה. יש מיזיה רבה של הסכמה בין הסוקרים את הזירה הפוליטית בארץ שקיימת הפיפה מעשית ורעיונית בין התוכנית הכלכלית של נתניהו לזו של העבודה. תוכנית החירום הכלכלית של מפלגת העבודה שאושרה בוועידת המפלגה ביולי 2002 קראה לקיצוץ בדמי אבטלה, כתשלומי הבטחה הכנסה וכיתר תשלומי העברה, וכן לצמצום משמעותי בהוצאות הממשלה וכמעורבותה במשק. הצעות אלה אינן שונות מתוכניותיו של נתניהו (קדמון, 2004). כמה מטיפי של חוננית החירום של מפלגת העבודה, שאושרו עוד לפני שנתניהו מונה לשר האוצר, הן:

היו למעשה לשמן בגלגל המהפכה שהוא הנחיג (קים, 2004).

עופר קורנפלד, מראשי "הדרך הבא" כמפלגת העבודה, אמר בגלוי שההתנתקות הרפה של סיעת העבודה למדינית נתניהו אינה נוכעת רק מהוסר אונים אלא גם מהסכמה רעיונית עם חונניתו (קדמון, 2004).

קורנפלד האשים את נתניהו שהמדיניות שלו "ייסקה את כלכלת ישראל כך שהיא אינה יכולה עוד לכלכל את בניה ובנותיה ... לדאוג לביטחון הכלכלי של אזרחיה ולהגן על זכותם להחזיקים בכבוד". אנשים עובדים, בגיל העבודה, אינם יכולים לספק משכרם למשפחותיהם את הצרכים הבסיסיים ביותר: מזון, מים, חשמל, בריאות וחינוך (קורנפלד, 2004). בצעד חריג האשים אמנם שמעון פרס, יו"ר מפלגת העבודה, את נתניהו בגידול מדיניות כלכלית שתבא לקריסת החברה הישראלית, וכינה אותה מדיניות של 'קפיטליזם חזירי' (מועלם, 2004). ספק אם דעות אלה זכו לתהודה או לתמיכה כמפלגת העבודה.

ההקצנה בקרב ראשי המינהל הציבורי כשירות המדינה. במרכיב המדינות הדמוקרטיות ראשי המינהל הציבורי בשירות המדינה אינם נותנים פומבי לדעותיהם הפוליטיות. זה אינו המצב במדינת ישראל. חלקם הגדול של העומדים בראש שירות המדינה לא רק מביעים בפומבי את דעותיהם הפוליטיות, אלא הפכו לראשי המטיפים של האידיאולוגיה הניאו-ליברלית. הם אינם מסתפקים בהטפה גלויה של דעות אלה, אלא גם פועלים במרץ כדי להשליט אותן באמצעות עמדות הכוח הנמצאות בדידם. מי שכיח

ההקצנה בקרב קבוצות העילית של החברה הישראלית. ההקצנה הימנית לא פסחה על חלק גדול של קבוצות העילית של החברה הישראלית, כולל העיתונות, הממסד הכלכלי והפיננסי, הכלכלנים באקדמיה, וקבוצות גדולות של המעמד הבינוני המבוסס. כמעט כל אלה הכיעו שביעות רצון ותמיכה במדיניות התאצ'ריסטית של ממשלות שרון ונתניהו. רבים שבו וחזרו בהודמוניות שונות על האמירה של נתניהו יש "משנה כלכלית סדרורה". בלי לחתות על המשמעות החברתית של משנה זו, הם הכיעו את נכונותם לחמור בה. 57 אחוז מהישראלים העניקו ציון טוב עד טוב מאוד לתפקוד נתניהו כשר האוצר (פלוצקר, 2004). נשיא התאחדות הכלכלית של עורד טירה, חזר כמה וכמה פעמים על תמיכתו במדיניות הכלכלית של נתניהו, וכינה אותה מדיניות כלכלית עקיפת. הכתבים והפרשנים הכלכליים של העיתונות היומית נתנו את תמיכתם למדיניות של נתניהו, ולחמו נגד כל מי שינסה להעלות הרהורי פירה כלפיה.

חלק לא מבוטל של הכלכלנים, הפועלים במסגרות הפיננסיות השונות ובאקדמיה, נתנו למדיניות הזו הכשר תיאורטי. אחד מבכירי הכלכלנים, פרופ' חיים בן שחר, בעבר מועמד של מפלגת העבודה לתפקיד שר האוצר, אף התנב להסביר את המדיניות הזו. "נתניהו רוצה לאלץ את המגזר הציבורי להתייעל. הוא כופה קיצוצים לא כדי לתת פחות שירותים, אלא שהשירותים יהיו ברמה טובה יותר ובעלות נמוכה יותר" (פלוצקר, 2004). הכלכלנים באקדמיה אף מעבירים את עמדותיהם הימניות הדיקטטוריות למלמדיהם במסווה של תיאוריות מדעיות, ומעצבים בדרך זו את הדור הבא של הכלכלנים. בפורומים שונים במחלקה לכלכלה באוניברסיטת בן גוריון, למשל, הביעו הסטודנטים דעות נחרצות נגד העניינים שאינם עובדים, נגד מדינת הרווחה, ונגד המגזר הציבורי. כאשר הסטודנטים נשאלו למקורן של דעות אלה השיבו ששמעו זאת ממוריהם. ניתן להניח שהמצב איננו שונה באוניברסיטאות האחרות בארץ.

חלקו הגדול של המעמד הבינוני הגבוה נמנה אף הוא עם תומכי המדיניות התאצ'ריסטית של נתניהו. לדוגמה, אחד ממיצגי עמדות הרווחות במעמד זה, עורך דין במקצועו, הביע את דעתו ש"נתניהו הוא שר האוצר הראשון... המגיע למאסה קריטית של צעדים בכיוון הנכון. הוא מקטיף את הממשלה, מוריד מסים, נלחם בחברות הקצבאות ומבצע רפורמות מכינות ותפישות נחוצות. מדיניותו הכלכלית אם תיושם

דרמטי של מערכת הביטחון הסוציאלי שנוסדה במשך השנים, ושל הגמלאות ששלמו על דה (המוסד לביטוח לאומי, 2004, עמ' 38-60). גם האצ'ורינג העמדו לצמצם בתקופת שלטונם יעד של צמצום וחם של האיגודים המקצועיים. בצערי המדיניות שנקטו וכמעט חקיקה שהצליחו להעביר הם אכן הגבילו את כוחם של איגודים מקצועיים מיליטנטיים, דוגמת איגוד הכורים בכריטינה, ואיגוד פקחי האוויר באר"ב. אולם הם לא ערערו על זכותם של העובדים להחארגן ועל זכות הקיום של עבודה מאורגנת. בכירי האוצר מערערים למעשה על עצם זכותם של העובדים להחארגן באיגודים מקצועיים ולהילחם על זכויותיהם במקומות העבודה. בכך הם חוברים למעסיקים המתנכלים לעובדים המנסים להחארגן. במצב זה יש מעין חזרה לתקופות קודמות בהתפתחות משטרים קפיטליסטיים, ופגיעה באושויות המישר הדמוקרטי, הרואה בהתארגנות חופשית של איגודים מקצועיים את אחד מיסודות הדמוקרטיה.

בהקשר זה מציעים פקיד האוצר להגביל בחוק את זכות השביתה, ולבטל את בית הדין לעבודה. זו הפרה נוספת של האיוון בתחום יחסי העבודה לרעה העובדים (בן-יהודה, 2004). צוות שרד ביחסי העבודה, ושהמלצותיו הוצגו בכנס קיסריה 2004, הביע במפורש את דעתו שאין צידוק להוספת מגבלות על זכות השביתה לאלה שכבר קיימות. התוצאה העיקרית של ההגבלה היא תהיה החלשה נוספת של האיגוד המקצועי, ופגיעה כמעמדם של העובדים בעמידה על זכויותיהם (מונדלך ואחרים, 2004).

יוגב התפאר גם בכך שהצליח לנתק את ההצמדה של קצבאות הביטוח הלאומי לשכר הממוצע במשק, ולהצמיד אותן בעתיד, אם בכלל, למחירים בלבד. יוגב הגדיר את מהלכיו בכך ש"עיקרנו זאת מהתשרי" (אולרורוב, 2004). עיקרו זה מן השורש פירושו שקבוצות האוכלוסייה המתקיימות מקצבאות הביטוח הלאומי ימשיכו לפגור אחרי העלייה ברמת החיים של כלל האוכלוסייה, ולא יוכלו להתנות מן הגידול בעושר הלאומי שהצמיחה הכלכלית עשויה להביא. הניסיון לנתק את הגמלאות מהעלייה ברמת השכר בשנות התמישים והשישים הראה את בכיריו. כאשר הערך היחסי של קצבאות הביטוח הלאומי נשחק באופן נמרץ (דורון וקרמר, 1992, עמ' 74-75). גם החיאוריה של חלחול למטה, המועלית על ידי הליברלים, איננה תופסת בעיני יוגב כאשר מדובר בקבוצות האוכלוסייה החלשות.

לרעת העובדים השכירים הוא הגידול הנמשך של שיעור העובדים המועסקים באמצעות קבלי כוח אדם, והמדיניות של הממשלה להטיב עם חבורת כוח אדם ולהרע את התנאים של העובדים המועסקים על ידם (ביאור, 2003, 2004). אין גם להתעלם בהקשר זה מן המספר הרב של עובדים זרים, חוקים ובלתי חוקיים, המועסקים בארץ בתנאים של שטר נמוך וניצול, כאשר תנאי העסקתם היורדים משפיעים לרעה על שוק העבודה ועל תנאי העבודה והשכר של כלל העובדים הישראלים. גם כאן מתנערות הממשלה מהגנה עליהם. הגידול של קבוצות עובדים מקופחות אלה לוכש צורה של עכדות מודרנית (קין, 2004).

באורחה ההקצנה הרווחת נרחמה גם היהדות הדתית לעגלה התאצוריסטית. הרב יוסף ליפשיץ, במאמר שפירסם בכתב העת "תכלת", מגלה כי "כל הרעיון הסוציאליסטי של חלוקת המשאבים מחדש מנוגד לרוח היהדות". לדבריו, היהדות היא דת הרואה בחיוב את הקניין הפרטי, מגינה עליו בכל אמצעי אפשרי כמעט, ואינה מעודדת שוויון בין בני אדם. לטענתו, מערכת המערכת באופן ממוסד בעסקיו של האדם כדי לעזור לחלשים סותרת את עקרונות הקניין הפרטי והיצרנות שהיהדות מעודדת. מדינת הרווחה המאפשרת לאדם לא לעבוד ולזכות בכספי ציבור היא יציר מודרני שאין דומה לו בשום חברה שציירו חז"ל. הרב ליפשיץ גם קובע שכל המצוות העוסקות במתן צדקה ובעזרה לחלשים הן בגדר רשות, ולשיטתו, היהדות מוסרת את החובה לתמוך בשכבות החלשות לדידי הפרט כלבד ולא לקהילה. אמנם אין הרב ליפשיץ טוען שיש לבטל את אחריות החברה לנוקמים, התלחיה בתשלום מסיים. אולם הפתרון המלא למצוקה החברתית והכלכלית, על פי המסורת היהודית, אינו נעוץ בפגיעה כבעלותו של היחיד ובהחלוקה מחדשה של נכסים, אלא דווקא בקבלת אחריות ציבורית יחד עם פיתוח תחומת אחריות פרטית, ואחריות אשר תוכל את היחיד לפעול כמו ידיו וממונו לטובת הזולת. צדקה אמיתית נוכעת כראש ובראשונה מטוב לבו של היחיד ולא ממנונון כפרי" (ליפשיץ, 2004; עברון, 2004). דברי תנא דמסייע כזה מטעם רב יהודי רק משמנים את גלגלי ההקצנה הימנית העוברת על החברה הישראלית.

*

בריון על בעיות החברה הישראלית אין אפשרות להתעלם מן הסכסוך

כהלכה, היא נכס אסטרטגי ראשון כמעלה עבור ישראל" (טורה, 2004). את טיבה של ההקצנה של חוגים אלה תיאר אחד מכותבי הטורים בעיתונות כ"בום העשירונים העליונים של בנימין נתניהו", ושל "ברית הלכנים השבועים של יוסף לפיד", החוגגים את "שבירת גבם של העובדים". מעמד זה "רוצה ממשלה בצלמה וכדמותה. ממשלה בלי קשי יום מיוזעים... ממשלה המנותקת לחלוטין מהרוב הגדול של הישראלים" (שביט, 2004).

עמדה ביקורתית על מגמת ההקצנה אינה נשמעת כמעט בכלי התקשורת הישראליים. הסיקור התקשורתי תואם את האידיאולוגיה השלטת. הבעיות הנוגעות לזכויות האוכלוסייה העובדת והגופים הפועלים למענה מוצגים ברובם בהקשרים שליליים, המסכינים את החברה הישראלית. השכיחה כמסק בגן אי-תשלום שכר לעובדי הרשויות המקומיות נתפסה, לדוגמה, בעיני ערוץ 10 בטלוויזיה, כ"קפריזה לא מוסכרת", "פעולה מרושעת ונחמנית" הטומנת בחובה נזק אינסופי (לפיד, כל העיר, 2004). "הארץ" הפך את עצמו, לפי אחד ממבקריו, "לשופר האוצר". לפי אותו מבקר משרד האוצר והשר, "או כמילים אחרות" "לשופר האוצר". לפי אותו מבקר העיתונאים הכלכליים של העיתון "נאשי אחד אימצו לליבם את הקונצפציה הכלכלית-הכרתית של נתניהו". הם מפגינים אל מול האוצר קולקטיביזית רעיונית ומינו את עצמם לשומרי הכשרות ו"לקומוסירים של מהפכת נתניהו" (פלוצקר, 2004).

מעמדם של העובדים השכירים, קבוצת האוכלוסייה שבעבר הלא רחוק נחשבה כלז של החברה הישראלית, הולך ומידרדר. בשנים האחרונות נרשמה הורדה משמעותית מאוד בשכר העבודה, וצמצום הזכויות הסוציאליות תלולות לה. מאמצע 2001 ועד אמצע 2003 ירד השכר במשק ירידה ריאלית של 15 אחוז, וההכנסה הפנויה של השכירים נשחקה בתמישה אחוזים לפחות, בשל הגזירות הכלכליות של הממשלה יוזמה לפגיעה נוספת (ינקן, 2003). כן נמצאת באמתחתה של הממשלה יוזמה לפגיעה נוספת בהסדרים ובמוסדות שתפקידם להגן על זכויות העובדים. בין יוזמות אלה נמצאות כאמור החצנות להגביל את זכות השביחה ולבטל את בית הדין לענייני העבודה (ביאור, 2003). יוזמה אחרת היא הניסיון להקמת של "ארגוני עובדים מטעם", דהיינו אגוד עובדים המוקם ופועל במקום העבודה מטעם ונכרוע של ההנהלה (ביאור, 2004). גורם נוסף הפועל

טמנה בתוכה, היא גם אופיינה על ידי מניעת משאבים מספיקים מן השירותים הציבוריים בחינוך, בכריאות וכביטחון סוציאלי. בער השכרטינה עצמה נעשים מאמצים ניכרים כדי להתנער ממורשת זו של הגב' תאצ'ר ולהסתכל קדימה, מנסים התופסים בהגה השלטון בארץ להחיות את מדיניותה. הערות לכך מצויה בהסתה הכמעט יומיומית המאורגנת של העומדים במעלות השלטון נגד המובטלים, העובדים המאורגנים והנוקדים לגמלאות הביטוח הלאומי. מי שפיתן כמנח"ל המוסד לביטוח לאומי, פרופ' יוחנן שטסמן, תיאר מדיניות זו כ"מלכה מלחמת מעמדות", אשר מייצגת "פילוסופיה מכוונת של המשמלה במטרה להביא לחיזוק העשירים תוך כדי פגיעה בחלשים" (טיני, 2004).

למדיניות הימנית הרדיקלית המיושמת בארץ יש חשיבות מיוחדת למעמדה ולזוויתיה של האוכלוסייה העובדת. זכות המאבק של העובדים על זכויותיהם האזרחיות ועל הזכויות הנובעות ממעמדם המיוחד כעובדים שכירים, נמצאת בסכנה. כלי המאבק הם הזכות להארגון חופשית, הזכות לקיים איגוד מקצועי חופשי ולהשתמש בכוח המאורגן של כדי להגן על האינטרסים של חבריו, הזכות לשביתה, כמו גם קיומה של מערכת מוסדית של ביטחון סוציאלי שהפקידה להגן על העובדים מפני הכוחות הבלתי מרוסנים של השוק, ביטוח מפני אבטלה, חוקים של שמירה על כתיחות בעבודה ודומים. כל אלה נתונים בסכנת שחיקה.

קול מרקס שיבב בזמנו את החקיקה באנגליה משנת 1847, שהגבילה יום עבודה לעשר שעות. חקיקת עבודה והחקיקה הסוציאלית האחרת שנתקבלה מאז, כתוצאה ממאבק המאורגן של העובדים, ושל גישה אחרת מצד חלקים נאורים בקרב הבורגנות, שיפרו ללא היכר את מצבה החברתי של האוכלוסייה העובדת. כל אלה הביאו לאינטגרציה כמעט מלאה של מעמד העובדים בחברה הקפיטליסטית. המגמות הרוחות בקרב כוחות הימין בשלטון בארץ מעלות מחדש את סוגיית האינטגרציה של האוכלוסייה העובדת במבנה החברתי. יש צורך לפתח מחדש את המאבק הישן-חדש על מעמדם הזוויתיהם של העובדים.

מה שצריך להדגיש במיוחד בדרך ההתנהלות של הכוחות הניצרי-ליברליים והתאצ'ריסטיים שהשלטון נפל לידם הוא הנטיות האוטוריטאריות שלהם. הם טוענים שדרכם היא הדרך היחידה, הנכונה והבלעדיה, ושלולים כל ההור או מחשבה החולקת על דרך זו. אמונה כזו

הישראלית פלשתינאית. סכסוך זה מושיך לקברע במידה רבה את חיינו יותר מכל הסוגיות האחרות של חברה וכלכלה. גם ההקצנה הימנית שתוארה במאמר זה איננה מנותקת ממה שמתרחש במסגרת המאבק המדיני. אולם, גם בנושבים אלה של סכסוך מתמשך אסור לנו לעצום עין ולא להתירחם למהפך שהתחולל בחברה הישראלית. התפינה הודיקלית ימינה שעברה עליה טומנת בחובה סכנות לא פחותות לאופייה ולדמותה של מדינת ישראל מאשר הסכסוך עם הפלשתינאים. האליטות הימניות השולטות מרשות לעצמן יותר ויותר לזנוח את רעיונות הצדק החברתי, גם אם אפשר למצוא להם צידוק משיקולים לאומיים של דאגה לסולידריות ולכידות לאומית מול האויב. התפינה הרדיקלית ימינה עלולה לפלג את החברה הישראלית לשני עמים, כאשר חלק של העם הולך ומאבד את כתיחונת הכלכלי והחברתי, וחלק קטן ממנו הולך ומנכס לעצמו את מרכיבי המשאבים שרובו של העם מייצר.

התפינה הקיצונית ימינה בשית הפוליטי-כלכלי בישראל שתוארה כאן, והמדיניות הכלכלית חברתית המנוהלת על ידי המשמלה, מצביעות קודם כל על הכישלון הגדול של תנועת העבודה הישראלית ונציגיה. זו הלכה והתפוררה, איבדה בהדרגה את כוחה, ולא השכיילה להגזיר ולהנהיל את עמדותיה הייחודיות כבעיית חברה וכלכלה לאוכלוסייה העובדת, לדור הצעיר שגדל בארץ. ולהלקים גדולים של העולים שבאו ארצה במשך השנים. מנהיגיה אימצו לעצמם, הלכה למעשה, את עיקרי העמדות הניצרי-ליברליות בתחום החברתי-כלכלי. כפועל יוצא מכך היא סללה את הדרך לעלייתו של הימין החברתי-כלכלי, ולמדיניות המנוהלת על ידי נתניהו.

מהי המשמעות של כישלון דרכה של תנועת העבודה הישראלית ושל עלייתו ההגמונית של הימין בצורתו הניצרי-ליברלית? נתנהו והכוחות הפוליטיים האחרים שתומכים בו מנסים, כפי שראינו, ליישם תפיסת עולם זו בארץ בצורות הקיצוניות. המשמעות של המדיניות הנוקטת על ידם היא הרס היסודות המלכדיים של החברה הישראלית, הנמצאת עדיין בשלבים מוקדמים של בניית אומה, וכאשר האימפריטיב העליון שלה הוא הצורך לטפח בה, בין חלקיה הנפרדים והגדלים השונים, את היסודות המלכדיים. הסתמכות על כוחות השוק בלבד איננה יכולה לחת מענה ראוי לצורך זה. המדיניות התאצ'ריסטיית זועה דיסתורמונית חברתית, הגבירה את הניכור ואת הניגודים בין חלקי האוכלוסייה השונים. נוסף לפילוג חברתי שהיא

זורון, אברהם וקרמר, רלף, מדינת הרוחה בישראל, מערכת הביטחון המוציא-לי במכתן המדיניות והביצוע, חל אביב: עם עובד ומכון אשכול – האוניברסיטה העברית 1992.

זורון, אברהם, האוטופיה של השוק החופשי: דקויות בדוגמה או שימוש פרגמטי? מפנה, דצמבר 1998, עמ' 7-9.

זורון, אברהם, מדיניות רווחה בישראל – ההתפתחות בשנות ה-80 וה-90, בחוץ דוד נחמיאס וגילה מנחם (עורכים), המדיניות הצבאית בישראל, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 1999, עמ' 473-474.

המוסד לביטחון לאומי, סקירה שנתית 2002-2003, ירושלים: מינהל המחקר והתכנון, 2004.

טרה, רון, הרפורמה במשק החילה, הארץ, 28 במרץ 2004.
ינקו, שריא, השכר ושכרו – קריסת אמיתות כלכלית, הארץ, 16 בדצמבר 2003.

ליפשיץ, יוסף יצחק, על תורת הכלכלה היהודית, תכלת, מס, 17, קיץ התשס"ד/2004.

לפיד, טומי, בדרך לאופוזיציה? ידיעות אחרונות, המוסף לשבת, 6 באוגוסט 2004.

לפיד, נדב, מדורת השבת, כל העיר, 24 בספטמבר 2004.
מונולקן, גיא ואחרים, יחסי עבודה בעידן של המורח, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, נייב עמדה 54, נובמבר 2004.

מועלם, מזל, פרס תוקף נתיחה: מוביל מדיניות של 'קפיטליזם הזריר', הארץ, 21 ביוני 2004.

סבירסקי, שלמה וקונור-אטיאס, אחי, הצטמקות של המעמד הבינוני בישראל, 1988-2004, חל אביב, מרכז אדוה, יוני 2004.

סיני, רוני, שטסמן: המשמלה מלכה מלחמת מעמדות, הארץ, 29 בינואר 2004.
עברון, ימימה, הרב אמר, צריך שוק חופשי, הארץ, 9 ביולי 2004.

פלוצקר, סבר, אני מכין את התוכנית הזאת כבר עשרות שנים במוחי, ידיעות אחרונות, המוסף לשבת, 21 במרץ 2003.

פלוצקר, סבר, לא קטף אח התחילה, ידיעות אחרונות, מגזין ממון, 16 ביולי 2004.

פלוצקר, סבר, על רגולציה, נתיחה והיעילות, ידיעות אחרונות, מגזין ממון, 10 בספטמבר 2004.

יצירת חוסר ריסון ואיון בשימוש בכוח השלטוני שבידם. הם נכונים להשתמש בכפייה על מנת ליישם הלכה למעשה את רעותיהם. גם המשטרים הקומוניסטיים טענו, עד לפני זמן קצר, שבידם הדרך הנכונה לטפל בפעילות המורכבות של המין האנושי ושל בעיות חברה וכלכלה בעולמנו. טוטליטאריות מסוג כלשהו, מן הימין או מן השמאל, איננה משרתת טובות. יש בה סכנה לעצם קיומו של משטר דמוקרטי, ויש להיאבק בה בכל המון.

מקורות

אבינרי, שלמה, גב' תאצי' ורשימת מצע, ידיעות אחרונות, המוסף לשבת, 3 בינואר 2003.

אלדר, עקבא, רייכמן רוצה שינוי? הארץ, 13 באוגוסט.

ארלוזורוב, מירב, צריך לפרק את המינהל ולמכור את קרקעות המדינה, הארץ, 5 במאי 2004.

ביאר, חיים, קיצצו להם את הכנפים, הארץ, 11 בספטמבר 2003.

ביאר, חיים, הישג להסתדרות: ביה"ד לעבודה קבע שארגון עובדים מטעם התנהלה אינו חוקי, הארץ, 20 באוגוסט 2004.

ביאר, חיים, דחיפה לחברות כוח אדם – מכה לעובדים, הארץ, 15 בספטמבר 2003.

בן-יהודה, עינב, ההסתדרות צודקת – המדינה פוגעת בעובדים, הארץ, 4 ביולי 2004.

בן-יהודה, עינב, מצד אחד 14 מיליון שקל, מצד שני שביחות ענק, הארץ, 25 ביולי 2004.

בסוק, מוטי, מראוי: לקצץ קצבאות ילדים, גמלאות הבטחת הכנסה, הארץ, 3 באוקטובר 2001.

בסוק, מוטי, שטרית בכנס הרצליה: יש לבטל לחלוטין את הקצבאות, הארץ, 19 בדצמבר 2003.

בסוק, מוטי, כמעט שלא נתקלתי בלחץ של שר בגלל הקשר בין הון לשלטון, הארץ, 13 במאי 2004.

ברנע, נחום, 9 מיליארד זה לא כסף, ידיעות אחרונות, המוסף לשבת, 28 במרץ 2003.

דה-שליט, אבנר, מה שלא היה טוב לכריטיים, הארץ, 20 באוקטובר 2003.

- פלטה, נורית, וייץ גרדי, נגוד עניינים? אני?, ראיין עם אביגודור יצחקי, מנהל משרד ראש הממשלה, ידיעות אחרונות, 5 ביוני 2003.
- קדמות, סימה, קבלי משנה של נתניהו, ידיעות אחרונות, המוסף לשבת, 20 באפריל 2004.
- קורנפלד, עופר, מופע הקסמים של נתניהו, הארץ, 22 ביולי 2004.
- קטן, יוסף, יותר תאצ'ר מתאצ'ר, הארץ, 18 ביולי 2004.
- קיס, חנה, מאחורי הגב של נתניהו, הארץ, 6 בפברואר 2004.
- קרן, אלה, המדינה מאפשרת סחר עבדים, הארץ, 20 באפריל 2004.
- ריינר, אפרים, המעמד האלהי של כוחות השוק, אופקים חדשים, מס. 3, מאי 2003.
- שביט, ארי, רק לא ש"ס, הארץ, 5 באוגוסט 2004.
- שטרסלר, נחמיה, בנימין נתניהו: כלכלה ישראל היא ריכוזית, בלתי יעילה ומסואבת, הארץ, 26 בספטמבר 2003.
- Clarke, John, Dissolving the Public Realm? The Logics and Limits of Neo-liberalism, *Journal of Social Policy*, Vol. 33, No. 1, January 2004.
- Giddens, Anthony, The Third Way, The Renewal of Social Democracy, Oxford: Polity Press in association with Blackwell, 1998.
- Gray, John, False Dawn, The Delusions of Global Capitalism, London: Granta Books, 1998.
- Hills, John, Thatcherism, New Labour and the Welfare State, London: Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics, Caspaper 13, 1998.
- Keegan, William, Reagan's Taxing Legacy. *The Guardian*, June 8, 2004.
- Phillips, Kevin, The Politics of Rich and Poor, Wealth and the American Electorate in the Reagan Aftermath. New York: Random House, 1990.
- Scott, C. James, Seeing Like a State, How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed, Yale: Yale University Press, 1998.